

Лекція № 16

Тема. **Методика вивчення морфемної будови й знайомство з елементами словотворення**

Мета: висвітлити наукові засади вивчення морфемної будови слова в початковій школі, з'ясувати мету, завдання та основні етапи вивчення морфеміки в початковій школі; ознайомити з науковою літературою та лексикографічними джерелами щодо теми; розвивати мовний та методичний потенціал студентів.

Методи: словесні, інтерактивні методи навчання (метод проектів, «асоціативний куш»)

Ключові поняття: морфеміка, морфемі, коренева морфема, афіксальні морфемі, морфемна будова слова, спільнокореневі слова.

План

1. Завдання та етапи вивчення морфемної будови слова.
2. Лінгводидактичний аспект методики вивчення морфеміки і словотвору в початковій школі.
3. Зміст програмних вимог з розділу «Будова слова».
4. Методика вивчення морфемної будови слова на уроках української мови в початкових класах.
5. Робота над значущими частинами слова в аспекті розвитку мовлення молодших школярів.

Література

1. Бабій І.М. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір: Навчальний посібник / І.М.Бабій, Н.І.Лісняк. – Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2006. – 88 с.
2. Вакарюк Л. Українська мова. Морфеміка і словотвір / Л. Вакарюк, С.Панцьо. – Тернопіль. – 2010. – 200 с..
3. Вашуленко М.С. Українська мова і мовлення в початковій школі: Метод. посіб. / М.С. Вашуленко. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2018. – 400 с.
4. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. Навчальний посібник / В.О.Горпинич. – К.: Вища школа, 1999. – 207 с.
5. Наумчук М.М.Словник-довідник основних термінів і понять з методики української мови /М.М. Наумчук, Л.П. Лушпинська. – Тернопіль: «Астон», 2002. – 219 с.
6. Наумчук М.М. Сучасний урок української мови в початковій школі / М.М. Наумчук // Початкова школа. – 2015. – №8. – 81 с.
7. Печерна В.В. Суфікс. Словотворча роль суфіксів //Початкове навчання та виховання – 2008, 38 с. – С. 7 – 9.
8. Шевчук О.С. Способи словотвору в сучасній українській літературній мові. – Донецьк, 1990.

1. Завдання та етапи вивчення морфемної будови слова

Вивчення розділу «Будова слова» має важливе значення в лінгвістичному і мовленнєвому розвитку дітей. Відомий психолог С. Ф. Жуйков писав, що в цій темі «схрещуються фонетика, морфологія й орфографія». Додамо: ще й розвиток мовлення. Справді, ознайомлення молодших школярів із

морфемною будовою слова розкриває широкі можливості для постійного розширення й уточнення словника учнів, оволодіння ними одним зі способів розкриття лексичного значення слова. Адже під час спілкування і школярі, і дорослі часто намагаються пояснити значення слова шляхом добору спільнокорених слів, від яких утворене подане (співрозмовник — той, хто бере участь у спільній розмові, верховіття — верхня частина дерева, верхні віти, гілки).

Початковий курс української мови має пізнавально-практичний характер. Саме цим зумовлено існування двох органічно пов'язаних між собою напрямів у його вивченні. Якщо **пізнавальний напрям** роботи передбачає засвоєння дітьми основ лінгвістичної науки, необхідних для розуміння ними різних мовних явищ, то **практичний напрям** має на меті формування в учнів правописних і мовленнєвих умінь та навичок, створення передумов для усвідомлення школярами комунікативної функції мови.

Важливе місце в чинних програмах з української мови для 1—4-х класів відводиться вивченню молодшими школярами морфемної структури слова та елементів словотвору. Засвоєння цього матеріалу необхідне для збагачення учнів певною сумою знань про мову, для осмислення ними закономірностей правопису, а також розвитку логічного мислення і мовлення школярів. Засвоєння теми «Будова слова» впливає на виховання інтересу до уроків мови, на розвиток лінгвістичних здібностей учнів.

Отже, **завдання вивчення морфемної будови слова в початкових класах** можна визначити так:

1. Оволодіння одним із важливих засобів розкриття лексичного значення слова.
2. Оволодіння на практичному рівні елементарними знаннями морфемного способу словотворення (без уживання термінів) як джерела поповнення нашої мови новими словами.
3. Ознайомлення з основами словотворення як джерелом збагачення знань школярів про навколишній світ.
4. Засвоєння понять: основа, закінчення, корінь, суфікс, префікс, усвідомлення їх ролі у формуванні точності мовлення.
5. Формування орфографічних дій.
6. Розвиток розумових здібностей, зокрема для формування специфічних розумових дій: уміння абстрагувати семантичне значення кореня та інших морфем, уміння порівнювати слова тощо.

Слід зазначити, що вивчення теми «Будова слова» викликає в учнів **певні труднощі**, пов'язані з тим, що діти, аналізуючи слова:

- ураховують лише зовнішнє їх оформлення (збіг окремих звуків) і не замислюються над лексичним значенням слова (гора і горе, вода і водити тощо);
- ураховуючи семантику слова, його значення, забувають про зовнішнє (звукове) оформлення спільнокорених слів, а тому часом помилково вважають спільнокореними, наприклад, слова парк і сад (місця, де ростуть дерева), кіт і рись (належать до родини кішок);
- не враховують того, що в коренях слів можливе чергування голосних і приголосних звуків (сніг — сніжок, пекти — піч);

- не розрізняють спільнокореневих слів і форм того самого слова (учитель, учень і учитель, учителі);
- «склеюють» корінь із префіксом (наприклад, якщо для виділення кореня у слові заснути доберуть споріднені слова засипати, засинати, то помилково виділяється як корінь -зас-, у разі добору ж інших слів: сон, сонний, снитися — корінь буде виділено правильно);
- «склеюють» корінь із суфіксом (наприклад, аналізуючи слово робітник, учні, добираючи споріднені слова робота, заробіток, визначають корінь -робіт- (-робот-), добір же слів робити, зароблений переконує учнів у тому, що -от-, -іт- — суфікси, а не частини кореня);
- «склеюють» між собою суфікси (наприклад, визначають у слові слоненятко суфікс -енянк- або -янк-, насправді ж тут три суфікси: -ен-, -ят-, -к-);
- визначають закінчення в невідмінюваних словах (весело, метро).

Система роботи над морфемною будовою слова в початковій школі спрямована на реалізацію основної мети вивчення рідної мови: розвивати мислення і мовлення учнів, сприяти усвідомленню ними словотвірної системи, виховувати любов до української мови і прищеплювати інтерес до пізнання її законів. Цьому слугує відбір змісту матеріалу з морфеміки й словотвору, який розподілено по класах таким чином:

Що знати	Що вміти
<i>2-й клас</i>	
Існують споріднені слова, які мають спільну частину, однакову за значенням. Спільна частина споріднених слів називається коренем	Відшукувати й добирати самостійно споріднені слова, встановлювати смислову залежність споріднених слів, тобто доводити, чому ті чи інші слова є спорідненими. Позначати спільну частину (корінь) у споріднених словах. Конструювати похідні слова з поданими коренями. Будування речення зі спорідненими словами
<i>3-й клас</i>	
Основні частини слова: закінчення і основа. Частини основи: корінь, префікс, суфікс. Ознаки кожної морфеми: корінь — смислове ядро слова; закінчення — змінна частина слова, що служить для творення його форм, для зв'язку слів у реченні; префікс і суфікс служать для творення нових слів. Морфологічний принцип правопису	Установлювати зв'язок між лексичним значенням похідного слова та його морфемним складом. Виконувати усний і письмовий аналіз будови слова, свідомо добирати слова зі спільною суфіксальною чи префіксальною морфемою. Конструювати похідні слова за допомогою певних словотворчих засобів, за семантичною ознакою. Визначати смисл найчастотніших префіксів і суфіксів, тлумачити значення найуживаніших слів з похідною основою. Доречно вживати похідні слова в мовленні (вводити їх у речення)

4-й клас

Виконувати усний і письмовий розбір слів з більш складною, але «прозорою» морфемною структурою. Конструювати слова різних частин мови морфологічним способом. Визначати семантику найпоширеніших словотворчих засобів, тлумачити похідні слова. Доречно вживати в мовленні лексичні одиниці з похідною основою.

Вивчення теми «Будова слова», як і інших лінгвістичних тем, має здійснюватися в певній системі, яка охоплює логічну послідовність вивчення матеріалу, зумовлену конкретною навчально-виховною метою й особливостями її реалізації.

У системі вивчення морфемної будови слова умовно виділяємо *три етапи*, які відрізняються за змістом, завданнями, методичними прийомами і дидактичним матеріалом:

- пропедевтичний (підготовчий);
- основний;
- закріплення й поглиблення знань.

Звичайно, поділ цей умовний, адже, скажімо, закріплення знань відбувається і в основному періоді.

Пропедевтичний етап розпочинається ще в 1 класі під час навчання грамоти. Саме в цей час ознайомлюємо учнів зі словом як лексичною одиницею мови, звертаємо увагу дітей на значущі частини слова, на споріднені слова, засоби словотворення (звичайно, без уживання термінів і повідомлення теоретичних відомостей). Так, складаючи за малюнком букваря речення зі словом мама, діти помічають, як воно змінюється. На цьому ж уроці доцільно практично ознайомити учнів із деякими словотвірними засобами, пропонуючи звернутися до мами пестливо, висловити свої почуття (мамуся, мамочка, мамонька). Учитель також готує дітей до розуміння семантичного і структурного взаємозв'язку між спільнокореновими словами. Наприклад: море і моряк, морський; годувати і годівниця. Зрозуміло, що, організовуючи цілеспрямовані спостереження за спільнокореновими словами, учитель у цей час не повідомляє теоретичних відомостей, але звертає увагу дітей, скажімо, на те, що слово ліс називає місцевість, засаджену різними деревами, лісок — невеличкий ліс, лісовий — такий, що росте чи живе в лісі, а лісник — той, хто доглядає ліс. Це дає змогу привчити дітей до глибшого проникнення в лексичне значення слова, а згодом значною мірою полегшує усвідомлення морфемної будови слів, аналіз функцій морфем і сфери вживання похідних слів, створює передумови для активного використання спільнокоренових слів у мовленні.

Основний етап ознайомлення зі смисловими частинами слова розпочинається в 2 класі і продовжується в 3 класі. Тут відбувається ознайомлення з особливостями споріднених слів, специфікою й роллю кожної морфемі, формуються вміння користуватися спільнокореновими словами під час продукування власних висловлювань, удосконалюються орфографічні вміння. У цей час учні

повинні дізнатися про те, що існують слова, які мають спільну за значенням частину (корінь), усвідомити роль таких частин слова, як префікс та суфікс (вони використовуються для творення нових слів), уміти конструювати похідні слова за допомогою певних словотвірних засобів та доречно вживати такі слова у своєму мовленні.

Заключний етап, або етап закріплення й удосконалення знань, припадає на **4 клас**. Саме тут у зв'язку з вивченням різних частин мови поглиблюються знання про морфемний склад слова, формуються навички правопису відмінкових закінчень іменників і прикметників, особових закінчень дієслів. В учнів формуються вміння конструювати морфемним способом слова різних частин мови, визначати семантику найпоширеніших словотвірних засобів, тлумачити похідні слова, доречно вживати в мовленні лексичні одиниці з похідною основою.

На всіх етапах передбачається систематична робота над лексичним значенням слів, доречністю їх використання в усному і писемному мовленні. Сучасна методика роботи над розділом «Будова слова» розроблена з урахуванням лінгвістичної суті словотворчих явищ української мови, вікових особливостей молодших школярів, а також найважливіших дидактичних принципів.

2. Лінгводидактичний аспект методики вивчення морфеміки і словотвору в початковій школі

Словниковий склад української мови постійно збагачується новими словами за певними закономірностями. **Є два джерела збагачення лексики**: утворення і запозичення слів. Запозичуються слова і з інших мов, але їх відносно небагато. Джерелом збагачення лексики української мови є слова, які творяться різними способами.

Вивчення морфеміки та словотвору української мови має велике значення для школярів, тому що допомагає проникнути в сутність морфологічної структури слова, усвідомити смислові зв'язки між спорідненими словами, а це призводить до уточнення семантики слів і дозволяє учневі правильно і точно вживати їх у мовленні. Вивчення будови слова розширює загальну орієнтацію дитини в системі української мови, допомагає йому зрозуміти знакову природу мовних одиниць, зв'язати лексичну і граматичну системи, сприяє філологічному розвитку школяра. Елементарні знання про творення слів різних частин мови допомагають учням усвідомити основний шлях поповнення мови новими словами, а розуміння ролі морфем в слові, семантики префіксів і суфіксів, сприяє розвитку у дітей здатності вживати слова в мовленні з урахуванням значення афіксів, що входять до складу їх. Уміння орієнтуватися в морфемній структурі слова необхідно при осмисленні багатьох орфографічних правил, тому що в більшості освітніх систем як основа формування орфографічного досвіду представлений морфологічний принцип української орфографії (виняток становить система розвивального навчання Д.Б. Ельконіна - В.В. Давидова, де навчання орфографії будується на фонематичній основі). Нарешті, вивчення морфемного складу має великі можливості для розвитку розумових здібностей учнів, так як в процесі цієї роботи формуються і удосконалюються такі розумові операції, як аналіз, порівняння, синтез, абстрагування, узагальнення.

Для *успішної організації роботи з морфеміки* необхідно мати на увазі наступне: морфема як одиниця знакової системи має форму (фонемний / буквенний склад) і зміст (значення) і виділяється з ряду слів, що мають схожість за цими ознаками: спільність в значенні і фонемний склад, наприклад, слова силач, оформлювач, читач, перекладач мають однакову частину -ач- і позначають особа за родом занять або професії; в цей ряд можна включити слова вимикач, нагрівач, також мають т частина -ач-, так як в цих словах немає другої необхідної ознаки - загальне в значенні, вони позначають не особу за родом занять або професії, а предмет, що виконує названу дію; спостереження над подібним матеріалом допоможуть дитині, з одного боку, краще зрозуміти специфіку мовного знака, а з іншого боку, дозволять не допускати помилок при розборі слова за складом. У багатьох кореневих морфемах спостерігається чергування фонем, і хоча в початкових класах програмою не передбачено знайомство учнів із цими закономірностями, важливо мати їх на увазі, тому що діти можуть відчувати труднощі в засвоєнні орфографічно правильного письма. Розширюють словниковий склад мови нові слова, які з'являються під час розвитку виробництва, науки, техніки, культури, з появою нових термінів, назв предметів тощо. «Кожне таке слово є суспільним явищем, бо зумовлене потребами суспільства». Наприклад, «нові слова примірник, моволюбний виникли з елементів, що існували в мові (лексеми сполучаються за допомогою інтерфіксів або за допомогою відомих суфіксів та префіксів). Всі новоутворені слова оформляються за граматичними законами мови».

Необхідно вчити школярів розмежувати словотвірний аналіз слова, мета якого - з'ясування зв'язків між словами, існуючими на даному етапі розвитку мови, і етимологічним (історичним), мета якого - встановлення генетичного споріднення українських слів; звернення до етимології слова доречно при поясненні незрозумілих із точки зору сучасної орфографії (наприклад, столиця, місто).

Словотвір, як «розділ мовознавства, вивчає структуру слів, способи їх творення, словотворчі значення, що виникають у процесі словотворення. *Словотворче значення* – це значення, що належить слову в цілому і формально виражається внутрішніми засобами ряду слів певної частини мови. Предметом вивчення цього розділу є не лексичне значення слова, а його похідна, твірна, мотивована, мотивуюча основа, словотворчі засоби, способи словотворення. Словотворче значення розкривається в конкретному слові, тому основною одиницею словотвору є слово, у якому поєднується лексичне і граматичне значення.

Учні повинні усвідомити що:

- 1) словотвір наповнює лексику новими словами;
- 2) кожне утворене слово має словотворчі засоби, які треба вміти знайти і пояснити;
- 3) знати способи творення слів української мови без уживання термінів (суфіксальний, префіксальний).

Дуже часто учні змішують поняття словотворчої і морфемної будови слова, вважають, що словотвір і морфемна будова – це одне й те саме, тому змішують поняття «морфемний аналіз слова» з «словотворчим», «між словотвором і морфемною будовою слова існує принципова різниця, яку треба

обов'язково усвідомити. Лише тоді, коли учні будуть чітко розмежовувати словотвір і морфемну будову слова, можна вважати, що обидва розділи засвоєно свідомо.

У чинних програмах початкової освіти не вивчається окремо тема «Словотвір», але у вступній бесіді вчитель у доступній формі повинен розкрити ці питання на зрозумілих учням прикладах, щоб сформувати у дітей відповідні поняття. З погляду морфеміки лексична одиниця являє собою структурну єдність взаємопов'язаних елементів, тобто морфем, які утворюють слово. Під морфемною будовою слова розуміється сукупність значущих частин, що виділяються в слові.

І. Бодуен де Куртене ще у XIX столітті дав чітке визначення терміну «морфема». **«Морфема** – це найменша неподільна значуща частина слова, тобто найменша двостороння одиниця в будові слова, яка не розкладається на одиниці такого ж порядку». **До значущих частин слова відносять корінь, префікс, суфікс і закінчення.** Важливу роль у вивченні морфеміки грає якість фонетичної підготовки учнів, ступінь розуміння ними особливостей графіки. Так, щоб усвідомити, що в словах дорога і цапля одне і те ж закінчення (а), дитині необхідно визначити звуковий склад закінчення і згадати, що звук [а] після твердого та м'якого приголосного позначається різними буквами, інакше у школяра не виникне уявлення про іменники одного типу відмінювання як про слова, що мають один і той же набір закінчень, що може привести до труднощів.

Незважаючи на те, що *Державний стандарт початкової загальної* освіти не передбачає на цьому етапі навчання ознайомлення учнів з синонімією і омонімією на морфемному рівні, необхідно все-таки проводити спеціально організовані спостереження, що дозволяють дітям усвідомити наявність в мові слів, у яких різні по фонемному складу афікси висловлюють однакове значення (підійшов, приплив – значення наближення; водичка, грибок, донечка – значення пестливості), і слів, в яких один і той же афікс має різну семантику (сусідка, українка – особи жіночої статі; книжечка, пісенька – значення зменшуваності в поєднанні з експресивним значенням пестливості; горошина, квасолина – значення одиничності, верховина – значення збільшуваності). Така робота дозволить збагатити і уточнити словник дитини, удосконалити такі якості мови учнів, як точність і багатство, забезпечить швидкість і доречність вибору слова в тій чи іншій мовної ситуації.

Як уже зазначалося, для формування вміння розрізняти однокореневі слова і форми слова необхідно сформувати поняття основа слова, що слід зробити після вивчення специфіки і ролі закінчення.

Вивчення теми з морфеміки і словотвору традиційно починається в 3 класі, проте вже у 2 класі відбувається ознайомлення учнів із **словами- родичами**. Порівнюючи слова одного словотворчого гнізда, учні бачать, що для пояснення їх значення використовується одне і те ж слово, що у всіх цих словах є загальна частина з однаковою семантикою, і роблять висновок, що подібні слова називаються спорідненими (вечоріє - настає вечір, вечірній - відбувається ввечері, ввечері – з настанням вечора; при поясненні значення всіх слів використовували слово вечір – частина доби перед настанням ночі, у всіх словах є загальна частина вечір -, всі ці слова близькі за змістом, такі слова називаються спорідненими). Щоб у дітей не склалося хибного уявлення про спільнокореневі слова, близькі тільки за змістом або

тільки за звучанням (написання), необхідно для зіставлення пропонувати слова з синонімічними коренями, тобто близькими за змістом (горе, біда; йти, крокувати; розповідь смішний, веселий), і слова, подібні тільки за звучанням (носик, носити; лисиця, листя). Таким чином, в результаті дослідницької роботи, організованої учителем, діти приходять до висновку, що спорідненими є тільки ті слова, які мають і загальну частину, і близькі за змістом. Далі вводиться **поняття кореня слова** як загальної частини споріднених слів, дається визначення однокореневих слів як слів, що мають один корінь, встановлюються синонімічні відносини між поняттями «спільнокореневі слова» і «однокореневі слова», формується вміння підбирати споріднені (однокореневі) слова, виділяти в слові корінь. Для формування цих умінь можна запропонувати наступні завдання: знайти до даного слова однокореневе слово, більш просте за значенням і структурі (дерев'яний від дерево, страусеня від страус), в невеликому тексті або групі пропозицій знайти родинні (однокореневі слова), виділити корінь з ряду однокореневих слів, утворити однокореневі слова від даного кореня. На цьому етапі вивчення будови слова триває розпочате в період навчання грамоти спостереження над однаковим написанням кореня в споріднених словах, засвоюється правопис ненаголошених голосних і парних за дзвінкістю і глухістю приголосних в коренях слів, це вміння розвивається вже не на фонемній, а на морфемній основі.

Наступним кроком у вивченні морфемної структури слова є **ознайомлення із закінченням як змінною частиною слова**, яка служить для зв'язку слів і відображає ці зв'язки слова з іншими словами в реченні. Спостереження над зміною закінчення і його граматичною роллю відбуваються при порівнянні слів в однині і в множині. У результаті цих спостережень діти приходять до висновку, що при зміні закінчення слово не змінює свого лексичного значення (не змінюється за змістом), змінюється тільки його зовнішній вигляд (форма); роблять висновок про те, що закінчення – значуща частина слова, тому що його зміна тягне за собою зміни в граматичних характеристиках слова (спостереження над зміною значення числа). Одночасно з накопиченням знань про закінчення формується вміння виділяти його шляхом зіставлення даного слова з його словоформами. Поряд зі словами, в яких закінчення матеріально виражене, предметом спостереження повинні стати також слова з нульовими закінченнями, хоча це і не передбачено обов'язковим мінімумом змісту початкової загальної освіти, інакше в подальшому може виникнути ситуація, що учень не буде відрізняти слова дійсно без закінчень від слів, які в одній зі своїх форм мають нульове закінчення. У методиці прийнято при вивченні закінчення йти від закінчення фонемно вираженого до нульового.

Для формування перерахованих знань та умінь можна запропонувати **наступні завдання**: змінити форму слова за вказаним значенням, виділити в слові закінчення і визначити його значення, зі слів, пред'явлених в початковій формі, скласти пропозицію, з ряду слів або тексту виписати форми одного слова, визначити, чим вони відрізняються; скласти текст, використовуючи в якості засобу зв'язку форми одного слова. Накопичення знань учнів про закінчення відбувається в подальшому при вивченні морфології: конкретизуються уявлення про зв'язки між словами, усвідомлюються граматичні

властивості слів найважливіших частин мови, і інформація, яку несе закінчення, стає для учня більш змістовною.

Традиційно в початковій школі не формується **поняття основа слова** (в системах розвивального навчання Д.Б. Ельконіна - В.В. Давидова, Л. В. Занкова це програмний матеріал з української мови), хоча, як показує практика, молодші школярі легко це поняття засвоюють і користуються відповідним терміном. Учитель повинен розуміти, **що** сформованість даного поняття дасть можливість учневі безпомилково **розрізнити однокореневі слова і форми слова**.

Наступним етапом у вивченні складу слова є знайомство з **префіксом і суфіксом** як словотворчими афіксами, спостереження над формотворчими морфемами в початковій школі. Поняття про префікси і суфіксах діти отримують, зіставляючи однокореневі слова з різними префіксами і суфіксами (ходити - йти, приходити, виходити, підходити, відходити, доходити; море - моряк, морський), з'ясовуючи, що ці слова відрізняються за значенням і що різниця в їх значенні обумовлена частиною, що стоїть перед коренем або після нього. Після аналізу мовного матеріалу вводиться термін (префікс, суфікс). На основі спостереження над словами, в яких ці слова вживаються, учні приходять до висновку: префікс - це значуща частина слова, яка стоїть перед коренем (або іншим префіксом) і служить для утворення нових слів, а суфікс - це значуща частина слова, яка стоїть після кореня (або іншого суфікса) і служить для утворення нових слів. Дані визначення дозволяють зафіксувати, що префікс і суфікс - значущі частини слова, тобто мають значення, яке реалізується в складі слова, і можуть стояти не тільки безпосередньо перед коренем. Це створює передумови для контролю за правильністю виконання дій при розборі слова за складом. На закріплення **розуміння дітьми ролі префікса і суфікса спрямовані такі завдання:**

- від даних слів утворіть за допомогою префіксів (суфіксів) однокореневі слова;
- визначте, в чому різниця між однокореневими словами з різними префіксами (суфіксами) за змістом;
- в тексті замість використаних слів вставте відповідні за змістом однокореневі слова з іншими префіксами або суфіксами;
- утворіть від даних слів однокореневі, що позначають, наприклад, початок дії, завершення дії, професію, маленькі (великі) предмети;
- випишіть з тексту слова з різними префіксами (суфіксами); виділіть і позначте префікси і суфікси в словах.

У процесі словотворчих вправ школярі практично засвоюють написання багатьох суфіксів, запам'ятовують, як пишуться найбільш поширені префікси, вчать розрізняти омонімічні префікси і суфікси. При визначенні їх традиційно вдаються до прийому зіставлення однокореневих слів з різними префіксами (суфіксами) і без них. Слова можуть мати як мінімум дві морфем (основу і закінчення (серц-е, школ-а), а як максимум 7-8. Таких слів в українській мові більше. Є слова, які мають непохідну основу і не мають форм словозміни (для, за, але, ох!, кафе, поні, там, тільки). Закінчення є носієм значення роду, числа і відмінка (квірк-а – закінчення вказує на жіночий рід, однину, називний відмінок).

3. Зміст програмних вимог з розділу «Будова слова»

Чинні програми з української мови для початкової освіти знайомлять учнів з будовою слова ще з *I класу*. Учні знайомляться зі словами-родичами, знаходять у них спільну частину.

У *2 класі* продовжується робота над вивченням будови слова, учні знайомляться зі спорідненими словами, коренем як спільною частиною споріднених слів. Щоб сформувати в учнів поняття «спільнокореневі слова», у підручнику «Українська мова» пропонуються слова найбільш уживаних і доступних для учнів спільнокореневих слів. Ця тема має на меті акцентувати увагу учнів на лексичну схожість слів, що належать до різних частин мови, та виконувати вправи, визначаючи значущі частини слова та способи словотворення у кожному спорідненому слові, спостерігаючи при цьому за змінами в лексичних значеннях слів. Вивчення цих понять має на меті збагатити, уточнити й активізувати словниковий запас школяра, правильно вживати слова у мовленні.

З метою усвідомлення *значення кореня* в слові здобувачі початкової освіти, спостерігають за значенням спільнокореневих слів; омонімічних коренів, визначають корінь, підбирають спільнокореневі слова, складають речення із словами, що мають спільний корінь.

Знання про *закінчення й основу слова* учні здобувають у *третьому класі*. Учитель звертає увагу учнів на те, яку роль виконує закінчення в слові, як змінюється форма слова. Ці знання учні набувають спостерігаючи за словами в реченні, тексті, змінюють закінчення за допомогою питань і визначають його в словах. Інколи школярі не розрізняють спільнокореневі слова і форми слова, близькі за значенням; омонімічні слова, різні за значенням (дорога річ – дорога довга; підмети в реченні – підмети підлогу). Щоб зрозуміти значення кожного омоніма, треба дібрати спільнокореневі слова і ввести їх у словосполучення або речення. В українській мові при зміні слова можна спостерігати за чергуванням голосних [о], [е] з [і] та приголосних [г],[к],[х] → [ж], [ч], [ш] → [з], [ц], [с] у коренях слів. Це може викликати труднощі у правильному визначенні кореня.

Робота над визначенням кореня в слові тісно пов'язана з правописом, адже є чимало орфограм, які знаходяться в корені, префіксі, суфіксі, наприклад: вимова і правопис слів з ненаголошеними [е], [и] в корені слова, які перевіряються наголосом, та вимова і правопис слів з ненаголошеними [е], [и] в корені слова, що не перевіряються наголосом, для цього треба звертатися до орфографічного словника. Вимова і правопис слів з дзвінких приголосних перед глухими. Це слова типу *косьба, молотьба, легко, нігті*, що піддаються асимілятивним змінам, під час вимови вони озвінчуються.

Творенням слів з найуживанішими префіксами, що вносять у значення слова різні відтінки, з'ясування значення слів з різними префіксами, вивчають правопис префіксів роз-, без-, написання апострофа після префіксів я, ю, є, ї; практичне написання префіксів з- (с-) та правила переносу слів з префіксами. Введення у речення, в текст слів із найуживанішими суфіксами, спостереження за збігом однакових приголосних на межі кореня і суфікса (годинник, денний, осінній), спостереження за роллю суфіксів на прикладі спільнокореневих слів, які належать до однієї і тієї самої частини мови.

У 4 класі не вивчається розділ «Будова слова», однак під час опрацювання частин мови відомості, здобуті ними в попередніх класах, удосконалюються, узагальнюються, закріплюються на новому матеріалі.

Отже, вивчаючи розділ «Будова слова», здобувачі початкової освіти отримують практичне уявлення про основу і закінчення, набувають навичок виділяти в основі корінь, суфікс, префікс, спостерігають за роллю суфіксів і префіксів у творенні нових слів, опрацьовують правописні норми, дізнаються про джерело поповнення мови новими словами.

Підготовка першокласників до вивчення теми «Будова слова»

Вивчення теми «Будова слова» починається з першого класу. Для збагачення і розширення активного словника молодших школярів треба навчити їх набувати вміння добирати споріднені слова. У вирішенні цього питання значне місце відводиться вправам, виконання яких забезпечує розвиток активного мислення дітей у період навчання грамоти. Організація такої навчальної діяльності потребує подолання певних труднощів, зате позитивний результат її приносить учням радість і почуття пропедевтичних вправ на вміння добирати споріднені (слова – «родичі») і виділяти в них частинку, яка їх «ріднить», не лише учнів до свідомої роботи над темою «Будова слова» у 2-4 класах, а й інтерес до уроків навчання грамоти, спонукає до навчально-пізнавальної діяльності, викликає бажання вивчати рідну мову. При опрацюванні сторінок Букваря доцільно проводити роботу за його сторінками: можна назвати зображені предмети на звороті (Іграшки), назву іграшкам, які є у малят. (Літак, трактор). Що роблять діти на майданчику з іграшками? (Діти граються). У що вони граються? (В різноманітні ігри). Яка спільна частина «ріднить» слова ігри, іграшки? (Ігр-). Можна слово граються назвати «родичем» слів ігри, іграшки? бо таку дію виконують діти з іграшками), скласти речення з цими словами за поданими схемами:

Іграшки. (У малят є іграшки). Граються. (Вони весело граються). Ігри. (Діти граються в різні ігри).

Учитель розповідає дітям уривки з відомих казок, завдання: «Згадайте назву відомих вам казок».

- «... Узяв дід ріпку за зелений чуб, тягне руками, упирається ногами, добуває сил усіх, сопе, мов ковальський міх, - мучився. Потів, а ріпка сидить у землі, як пеня».

- «...собі коза з козенятами. Пішла коза у ліс їсти шовкову, пити водицю струмкову. А козенята залишились самі, зачинили двері і нікуди не виходили. Повернулася коза заспівала...»

Вчитель проводить бесіду:

- Звідки ці уривки?

- А хто складає казки? (Народ і окремі люди. Яких називають...)

- Незвичайні мрії людей переvertілювали у казку. Яким іншим словом можна назвати незвичайні мрії? (Казкові).

Отже, у слова казка є «братик» - це слово казкар і «сестричка» - казкова (пісня). А яка частина їх ріднить? Пригадайте ще казки, складені казкарями. пропонує дітям вивчити напам'ять віршик. Шкільний дзвінок уже лунає, до школи школярів скликає. Потім дає завдання: у вірші слова, які

«родичаються» між собою (шкільний, школи, школярів). Уведіть їх у речення за такими схемами: шкільний. (Лунає шкільний дзвінок); школи. (Школярі йдуть до школи).

Можна запропонувати послухати вірш «Вересень». Звозить вересень в комори Кавуни і помідори, Спілих яблук, груш і слив Цілі гори натрусив. І вантажить гарбузи На машини і вози. Постановкою запитання («На які дві групи можна поділити врожай вересня?») учитель готує дітей до виконання логічної вправи.

- Назвіть окремо слова на позначення фруктів і овочів.

Яблука Помідори Груші Гарбузи Сливи Кавуни

-Доповніть ці рядки словами, які ви ще знаєте (персики, абрикоси, капуста, буряки, морква).

Далі вчитель продовжує бесіду:

- Як називається сад, де вирощують яблука, груші, сливи? (Фруктовий).

- Як називають магазин, де продають зібраний урожай? (Овочевий).

-У які дві групи можна об'єднати слова: фрукти, овочі, фруктовий, овочевий? Чому?

-Розгляньте малюнки. До поданих слів додайте назви на позначення маленьких тварин, птахів, щоб можна було довідатись. Хто є в кого: Корова – теля, коза - ..., кінь - ..., качка - ..., курка – ...

-Виберіть із пар слів ті, у яких є спільна частинка, яка їх ріднить (коза - козенятко, качка - каченятко, курка - курчатко).

-Послухайте загадку. Відгадавши її, ви довідаєтесь про той продукт харчування, який ми отримуємо від корови. Біле, а не сніг, рідке, а не вода, солодке, а не цукор (Молоко).

- Згадайте народну казку «Гуси –лебеді». Вздвж якої річки бігла дівчинка,б визволити свого брата? (Молочної).

- Який предмет, зображений на сторінці Букваря, є «родичем» до слів-відгадок? (Молоковоз).

- Придумайте речення. До складу яких увійдуть слова – «родичі». (Тече молочна річечка з кисільними берегами. Молоковоз – це машина).

Можна запропонувати дітям послухати прислів'я: Де руки й охота, там добра робота. Тяжко тому жити, хто не хоче робити. Роботящі руки гори вернуть.

- Знайдіть у прислів'ях слова –«родичі». (Робота, робить, роботящі).

- А які ще прислів'я з цими словами чи зі словами, що з ними «родичаються», ви знаєте? Учням можна запропонувати такі прислів'я:

Хто в роботі, той у турботі. Для нашого Федота не страшна робота. Сьогоднішньої роботи на завтра не відкладай.

Подібні завдання можна використовувати при опрацюванні кожної сторінки Букваря.

4. Методика вивчення морфемної будови слова на уроках української мови в початкових класах

Вивчення морфемної будови слова у початковій школі має на меті дати учням практичне уявлення про основу і закінчення, формує вміння виділяти значущі частини слова (корінь, префікс, суфікс),

добирати спільнокореневі слова. Ознайомлення здобувачів початкової освіти із морфемною будовою слова розкриває можливості для збагачення і уточнення словника, розуміння лексичного значення слова; зацікавленість до уроків мови, розвиває мовленнєві здібності учнів, формує навички грамотного письма.

В учнів повинні сформуватися значення понять: основа, закінчення, корінь, суфікс, префікс та їх роль у мовленні, розширенні словника учнів, розвитку логічного мислення.

Відповідно до програми розділ «Будова слова» вивчається у 2 класі, хоча перше знайомство з будовою слова відбувається у період навчання грамоти (*пропедевтичний етап*), далі учні засвоюють матеріал за вимогами програми (*основний етап*), у третьому і четвертому класі знання поглиблюються, удосконалюються на вищому рівні під час вивчення частин мови.

Навчально-методичний посібник з методики навчання української мови в початковій школі (авторський колектив за загальною редакцією М.С.Вашуленка) виділяють такі етапи вивчення розділу «Будова слова»:

1. пропедевтичний – підготовча робота до ознайомлення із значущими частинами слова (спостереження за спорідненими словами, добір спільнокореневих слів і побудова речень);
2. ознайомлення із специфікою морфем у слові та з однокореневими словами;
3. закріплення і поглиблення знань про морфемну будову слова, які пов'язуються із формуванням мовленнєвих і правописних навичок» .

Система вивчення морфемної будови слова включає в себе:

- значення вивчення морфемної будови слова в системі вивчення всіх лінгвістичних розділів програмового матеріалу ;
- послідовність роботи над морфемними та словотворчими поняттями;
- взаємозв'язок роботи над формуванням правопису морфем із засвоєнням словотвору і граматики;
- зв'язок між вивченням морфемного складу слова і його лексичним значенням. Важливим положенням у системі вивчення морфемної будови слова є те, що всі морфеми у слові взаємопов'язані; значення кожної з них розкривається тільки у слові.

Ефективному засвоєнню морфемної будови слова сприяють різні *види вправ*. **За видом діяльності вправи поділяються на такі типи:**

1. спостереження за роллю морфем у слові: розберіть слова за будовою, поясніть, яка частина другого слова змінила його значення (дуб – дубок); порівняйте слова вчитель і вчителька, поясніть, як утворилось друге слово.
2. заміна морфем у слові : у поданих словах замініть суфікс –ик суфіксом –ищ-. Яке значення мають утворені вами слова?; у поданих словах замініть префікс іншим, щоб вийшло слово з протилежним значенням.

3. добір слів : доберіть спільнокореневі до слова, які б належали до різних частин мови, поясніть, як вони утворились; добір слів за моделями й схемами тощо.
4. морфемний розбір передбачає аналіз слова за його будовою.

Розуміння основи слова тісно пов'язане з усвідомленням поняття закінчення. Закінчення – це змінна значуща частина слова, що виражає граматичне значення і слугує для зв'язку слів у словосполученні й реченні. Формування *поняття про закінчення* слова передбачає формування початкових уявлень про закінчення. Це можуть бути вправи на спостереження, на зміну форм слова в тексті; на засвоєння терміну «закінчення» та яке значення воно відіграє у реченні (на вправах з деформованим текстом); на графічне позначення закінчення; на визначення закінчення у словах та його виділення, складання словосполучень з різних форм слів.

Робота *над вивченням кореня* на уроках української мови повинна носити практичний характер. Учні повинні засвоїти, що корінь – головна частина слова, в якій міститься лексичне значення, що це спільна частина споріднених слів. Слова, які близькі за значенням (синоніми), не вважаються спорідненими (сміливий, відважний). Слова можуть мати однакову мовну оболонку, однаково звучати (омоніми), але не вважаються спільнокореновими (літо і літній), у них різний корінь. Треба звертати особливу увагу на чергування голосних і приголосних у корені, тому що діти не завжди правильно визначають корінь, для цього необхідно добирати спільнокореневі слова, саме спільна частина споріднених слів передає основне значення слова.

Частина слова, що стоїть перед коренем і надає слову нового значення або відтінку називається *«префіксом»*. За допомогою префікса творяться нові слова (ліс – праліс), слова з новими відтінками (їхати – переїхати) префікс стоїть перед коренем. Утворювати нові слова за допомогою префіксів можна майже від усіх частин мови, наприклад, швидкий – надшвидкий, гора – вгорі, говорити – переговорити тощо. Для ознайомлення учнів із префіксами краще брати словосполучення, речення з омонімічними префіксами та прийменниками (доїхав до Херсона, ввійшов в клас), вводиться його схематичне позначення. Головне значення вивчення цієї морфемі – навчити правильно вживати в мовленні.

Засвоєння *поняття «суфікс»* доцільно починати із з'ясування значення цієї морфемі, яка стоїть у слові між коренем і закінченням або після кореня; суфіксів може бути декілька. За допомогою суфіксів можна утворювати нові слова (ліс – лісник), зменшено-пестливих суфіксів (сад – садок, лист – листочок), звертається увага на роль суфіксів у слові. Суфікс змінює значення слова, тоді як закінчення лише форму.

Щоб зрозуміти, як побудоване слово, необхідно навчити дитину *розбирати його за будовою*. Можна давати завдання і протилежного характеру: для цього подаються різні корені, суфікси, префікси, а учні мають зібрати слова. Такий вид роботи розвиває мовлення, формує логічне мислення.

У *вивченні морфеміки і елементів словотвору* застосовуються різні методи навчання. Важливим методом є спостереження за мовними явищами, метод бесіди, метод вправ, особливо актуальним є

метод проблемно-пошуковий. Усвідомлене вивчення будови слова, словотвору забезпечує правильне користування ними в усному й писемному мовленні (комунікативно-діяльнісний підхід).

Засвоєння понять із морфеміки і словотвору дає широкі можливості для систематичної роботи над словом під час вивчення будь-якої мовної теми. Крім вправ, уміщених в підручнику, можна подати й інші **цікаві завдання**. Це спонукатиме школярів користуватися словниками, сприятиме розвитку кмітливості. Наприклад:

1. Побудуйте невеличку розповідь за малюнком. Випишіть з тексту назви істот. Визначте в них основу та закінчення.

2. Прочитайте прислів'я. знайдіть спільнокореневі слова і визначте в них корінь. Поясніть чергування голосних і приголосних звуків у коренях.

3. За зразком доберіть назви тварин та птахів їхніх малят, які зображені на малюнку. Чим відрізняються пари слів, що вони означають?

Кіт – кошеня, гуска- гусеня.

4. Випишіть з вправи пари спільнокореневих слів, виділіть в них корінь і суфікс. Поясніть за допомогою яких суфіксів утворені слова.

5. Знайдіть у тексті споріднені слова. Позначте корінь. Подумайте, якого значення надав суфікс у слові малятко? Виділіть префікси у словах сфотографувати, приїхати, намалювати, віддати. Чому у слові сфотографувати пишемо префікс с-?

6. Розкажіть казку за малюнком. Підберіть до слова лисиця спільнокореневі і розберіть їх за будовою. (Малюнок «Лисиця і вовк»).

7. Відгадайте загадки. До слів-відгадок доберіть спільнокореневі слова, визначте корінь.

У ході виконання таких завдань необхідно звертати увагу на усвідомлення учнями значення «спільнокореневі слова», бачити і розуміти відтінки в значеннях похідного слова та його морфем. Такі вправи необхідно проводити систематично, тим самим активізуючи мовленнєву діяльність здобувачів початкової освіти, використовуючи для цього різні види роботи.

5. Робота над значущими частинами слова в аспекті розвитку мовлення молодших школярів

Дослідники дитячого мовлення стверджують, що похідні слова у зв'язних висловлюваннях молодших школярів становлять близько 30 % усіх слововживань. Причому такими словами вони оперують практично вільно. Зі значними труднощами учні стикаються лише тоді, коли необхідно вибрати найточніше, найвиразніше для певного конкретного висловлювання слово з похідною основою.

Незважаючи на те що шкільний підручник і програма орієнтують на посилення мовленнєвої спрямованості опрацювання морфемної будови слова, повсякденна практика свідчить, що вчителі нерідко обмежуються аналізом ізольованих слів, не показують учням уживання різних типів похідних слів у контексті. Саме тому в мовленні дітей трапляються штучні утворення (телефонщик, глибун), спостерігаються порушення норм словотворення. Звідси випливає висновок щодо актуальності

цілеспрямованої роботи над морфемною будовою слова в аспекті розвитку мовлення молодших школярів, удосконалення їхнього словника.

Традиційно завдання мовленнєвої роботи під час вивчення будови слова визначають так:

- запобігати появі помилково утворених дітьми слів або допомагати їх викорінюванню;
- збагачувати лексичний запас учнів похідними словами.

На думку багатьох методистів (В. Добромислов, М. Баранов, П. Грушников, М. Львов, А. Прудникова), суть поняття збагачення словника полягає не так в кількісному поповненні лексичного запасу, як в усвідомленні учнем значення кожного слова і засвоєнні ним сфери вживання лексичних засобів.

Виходячи з цього, можна виділити такі **основні завдання словотворчої роботи:**

- уточнення значень похідних слів, які вживаються в мовленні молодших школярів;
- планомірне поповнення пасивного й активного словника учнів за рахунок нових лексичних одиниць з похідною основою;
- навчання учнів свідомо добирати потрібне для певної мовленнєвої ситуації слово, ураховуючи його смислову і стилістичну своєрідність.

Цілком зрозуміло, що для розв'язання цих завдань школярів необхідно практично ознайомити з нормами словотворення, смисловими, емоційно-експресивними, художньо-зображувальними можливостями похідних слів, їх стильовою приналежністю. Отже, учителеві доведеться формувати в учнів ставлення до похідного слова як до номінативної та комунікативної одиниці. А це можливо за умови організації спостережень за спільнокореновими словами як членами словотвірного гнізда, за системними зв'язками похідних слів і, нарешті, за похідними словами як еквівалентами словосполучень, речень.

Оскільки словотвір — самостійний розділ науки про мову, необхідно уточнити поняття «словотвірні вправи». До словотвірних слід зарахувати лише такі вправи, які націлені на всебічне ознайомлення учнів зі словотворчою системою мови, на засвоєння певного кола теоретичних знань зі словотвору, на вироблення аналітичних і конструктивних словотворчих умінь.

Словотвірні вправи можна поділити на такі два види:

1. Вправи, спрямовані на вироблення в учнів уміння адекватно сприймати похідні слова (формування здатності фіксувати увагу на похідних словах, аналізувати їх структуру й семантику, оцінювати їх з погляду правильності, точності, виразності вживання; вироблення вміння точно сприймати думки й почуття мовця).

2. Вправи, спрямовані на вироблення у школярів уміння стилістично доречно вживати похідні слова в усному і писемному мовленні (оволодіння нормативним конструюванням похідних слів, засвоєння системних об'єднань похідних слів, сфери їх ужитку, сполучувальних властивостей).

Вправи першої групи мають переважно аналітичний характер, оскільки під час їх виконання здійснюється перехід від безпосереднього цілісного сприйняття похідного слова до його структурно-семантичного аналізу й оцінки.

Вправи другої групи є синтетичними, оскільки передбачають використання учнем усіх словотвірних знань і вмінь для мовного оформлення власних думок.

Типологія вправ словотворчого характеру:

1. Аналіз готового матеріалу: спостереження за парами, рядами спільнокореневих слів і слів з однаковими афіксальними морфемами; виділення і характеристика (аналіз) словотвірних явищ (похідних слів, словотворчих морфем); порівняння словотвірних явищ; аналіз тексту з погляду використання в ньому мовних засобів, а також мети, умов і змісту висловлювання.

2. Перетворення готового мовного матеріалу: конструювання похідних слів; синонімічні й антонімічні заміни лексичних одиниць; поширення висловлювань; стиснення готового висловлювання; знаходження порушень словотвірної норми і виправлення помилок.

3. Творення висловлювання (або його частини): добір мовних засобів відповідно до певної ситуації і теми висловлювання; конструювання елементів висловлювання з використанням дібраних засобів; складання фрагментів текстів на певну тему (в певному стилі); твір на запропоновану тему в певному стилі мовлення.

Отже, вміння школярів точно вживати похідні слова у зв'язному мовленні є кінцевою метою словотвірної роботи.

Досить поширеною вправою є спостереження учнів за рядами слів зі спільною морфемою (префікс або суфікс). Для зіставлення учням пропонуються слова, тлумачення лексичного значення яких не викликає особливих труднощів. Наприклад: прегарний, предобрий, презлий; вихователь, учитель, визволитель; мідний, залізний, чавунний; краплина, пилина, комишина.

Від спостережень за готовими рядами спільноморфемних слів учні поступово переходять до виконання завдань на добір слів, однакових за морфемною структурою і схожих за значенням. Для прикладу: доберіть слова з префіксом за-, який вказує на початок дії (заспівала, заблищала, засміялась, зашепотіла, застрибала).

Активні спостереження учнів за значенням префікса або суфікса, як правило, створюють необхідні передумови для засвоєння ними правопису слів з цими значущими частинами. Наприклад, працюючи над темою «Префікси пре- і при-», школярі виконують такі завдання:

1. Згрупуйте слова з однаковим префіксом: премудрий, презлий, преславний, приклеїти, предобрий, приліпити, пребагатий, пришити, прив'язати. Що є спільного в значенні слів з префіксом пре-? А з префіксом при-?

2. Як сказати інакше?

Дуже гарний голос — ..., дуже добра бабуся — ..., дуже поганий почерк —

3. У словах прибудувати, пришити, прибити префікс при-. Такий самий префікс у словах ... (продовжити ряд).

4. Знайдіть зайве слово.

Пр..варити, пр..гвинтити, пр..гинати, пр..держати, пр..веселий.

Слід частіше визначати будову слова, спираючись на ряд слів з аналогічною словотвірною структурою. Наприклад, після запису під диктування слів стеблина, зернина, горошина, травина, комишина і з'ясування відтінку значення, якого надає словам суфікс -ин-, а також способу їх творення, учні складають схему: що? + -ин(а) = що? (один предмет).

Схема творення слів закріплюється в процесі виконання вправ синтетичного характеру. Наприклад: за схемою від слів дрова, бадилля, дерево, жар, ізюм утворіть слова зі значенням одиничного предмета і введіть їх у речення.

Відомо, що правильна організація словникової роботи неможлива без пояснення значення незнайомих слів і висловів, тобто без встановлення зв'язків між словом і явищем дійсності. Беручи до уваги те, що осмислення мотиваційних відношень між спорідненими словами позитивно впливає на здатність виявляти механізм називання понять за допомогою похідних слів, значне місце на уроках вивчення будови слова має бути відведене навчання школярів тлумачити семантику слів з похідною основою.

Тлумачення слова за допомогою аналізу його словотвірної структури ґрунтується на лінгвістичній суті явища словотвірної мотивації, яка має з'ясовувати причину того, чому предмет, ознака чи дія названі так, а не інакше. Оскільки явище мотивації можна спостерігати в парі слів, функцію мотивувальної одиниці може виконувати твірне (найближче споріднене) слово.

Цілком зрозуміло, що в початковій школі вміння семантизувати слова з похідною основою повністю сформуватися не може. Однак фундамент має бути закладений під час засвоєння учнями розділу «Будова слова». Це дасть змогу школярам зрозуміти лексичне значення багатьох невідомих слів, виробити готовність до самостійного тлумачення лексем з похідною основою, розвинути лінгвістичне чуття і мовну здогадку.

Слід відзначити таку особливість тлумачення похідних слів за допомогою словотвірного аналізу, як відсутність першого номінативного елемента, заміна його вказівними словами (те, той, така та ін.). Отже, у тлумаченні похідних слів суттєву роль відіграють стереотипні формули. Їх кількість у початкових класах має бути мінімальною.

Для розкриття значень похідних слів можуть бути використані такі формули-описи:

- для іменників: той, хто...; те, чим...; те, за допомогою чого...; маленький..., великий...; місце, де...; один...;
- для прикметників: дуже...; не дуже...; протилежне до...; зроблений з...; такий, що належить...; такий, що має відношення до..., схожий на...;
- для дієслів: стати, як...; ставати..., бути..., робити..., поводити себе, як...; проводити десь... .

Крім того, слід урахувати, що конкретизуюча частина тлумачень префіксальних дієслів містить окремі прислівники. Наприклад: префікс в- означає рух всередину; під- — напрям знизу вгору; о-, об- — рух по колу; до- — завершення дії; від- — віддалення; пере- — рух через щось, або повторне виконання дії, або більше ніж треба .

Тлумачення слів з похідною основою має входити до змісту кожного уроку української мови, особливо під час обґрунтування учнями правильності добору споріднених слів і виділення морфем. Тільки за такої умови школярі навчаться відчувати смислову близькість, а вислів близькі за значенням слова наповниться в їхній свідомості конкретним змістом.

Одним із завдань вивчення морфемної будови слова є практичне оволодіння учнями морфологічним способом словотворення. Успіх цієї роботи, ступінь впливу словотвірних вправ на словник учнів залежить від того, наскільки в процесі навчання забезпечується зв'язок між аналітичними і синтетичними видами завдань. **Конструктивні вправи** в початкових класах мають бути спрямовані не тільки на формування в молодших школярів уміння відновлювати слова, а й на правильне і доречне вживання похідної лексики в мовленні, а також на запобігання ненормованим словоутворенням, які часто трапляються в усному і писемному мовленні учнів.

На уроках у початкових класах, як правило, практикуються складні варіанти синтезу морфем — добір слів із заданою структурою, наприклад, слова, які мають у своєму складі корінь і суфікс.

Рідко пропонуються учням і такі аналітико-синтетичні завдання, як морфологічні шаради. Наприклад: утворіть слова з частин інших слів. Префікс від слова розклад, корінь від слова відмовити, закінчення від слова зелена. Підкреслимо, що морфемне конструювання виступає як засіб формування в учнів уміння аналізувати структуру похідного слова і добирати слова відповідно до зазначеної будови. Займаючись конструюванням, вони активніше засвоюють словотворчі засоби мови. Так, відразу після ознайомлення із закінченням і коренем учні приступають до завдань на конструювання слів з вивчених морфем. Ось приклади таких завдань:

1. З якими закінченнями може вживатися слово школа?

2. Доповніть слова: ...

- а	- у	- ом	- ою
-----	-----	------	------

3. Як називаються ці частини слів: вулиц-, парк-, площ-, зелен-, -а, -ою, -я, -у, -і? Спробуйте скласти з них слова. Уведіть слова в речення.

4. У яких словах може бути корінь син-? Чи споріднені ці слова?

Під час **вивчення суфікса і префікса**, крім вправ на добір похідних слів з певним словотвірним афіксом, виконуються завдання на синтезування всіх відомих учням значущих частин. Наприклад:

1. Чи можна поставити питання до частини слова весел-? Чому ні? Які частини слова потрібно додати до кореня, щоб слова відповідали на питання що? який? що робити? Складіть з ними речення.

2. Доповніть частини слів, щоб вийшли цілі слова: роз-..., від-..., ...-в'язувати, ...-ець, під-..., ...-ка.

3. Придумайте слова з префіксами по- і над-, які б відповідали на питання що? який? що робити?.

4. На які питання можуть відповідати слова з такими значущими частинами: пре-, -іст, без-, -ник?

5. З якими префіксами і суфіксами можуть уживатися такі корені: зим-, пташ-, зерн-? Складіть зі словами кілька речень.

6. Чи можна з поданих у дужках частин скласти слова? Якщо ні, то чому? Якої частини в кожній групі слів не вистачає? Чому вона необхідна? (книж-, -к-, -ий; стриб-, -ун-, папер-, -ий; трав-, -ян-).

7. Заповніть схеми слів їх частинами -ити-, -увач, ви-, -ун, стриб-, -ист, велосипед-, -яр, мебл-, гостр-.

8. Складіть із поданих частин (-б-, -а, друж-, -и-, -ти, -н-, -ий, по-, -ея, -еньк-, -о, -ок) усі можливі слова. Доведіть, що такі слова існують у мові. Складіть з ними речення.

Синтетичні словотвірні вправи класифікуються за ступенем складності умов конструювання похідного слова: вправи з використанням готового словотвірного матеріалу і творчі завдання.

До першої групи слід зарахувати творення похідного слова від поданої твірної основи (слова) за допомогою зазначеного словотвірного засобу. Наприклад: утворіть за допомогою суфіксів -ок і -очок слова і запишіть їх.

Зразок: став — ставок, ставочок; гриб —

Такі вправи, як свідчать спостереження, навіть за умови проведення їх у певній системі не впливають позитивно на словник учнів.

Традиційним конструктивним вправам можна надати розвивальної спрямованості введенням так званих «конфліктних» слів. Це до певної міри активізує пізнавальну діяльність учнів, привчає їх бути максимально уважними, допомагає запам'ятовувати ті мовленнєві ситуації, коли утворене слово вживається. Наприклад: від слова сила утворіть нові слова за допомогою суфіксів -ач, -к-, -ов-, -оньк-, -н-, -ун, -ечк-. Зверніть увагу на суфікси, які не можуть служити для творення нових слів від слова сила (-ун, -ечк-, -к-).

Активність учнів значно зростає, якщо їм пропонуються завдання самостійного творчого характеру. Вони вимагають уміння співвідносити семантику зі структурою слова з похідною основою. Такі вправи також сприяють розвитку розумових здібностей школярів, їхнього лінгвістичного чуття, пам'яті.

До творчих завдань слід зарахувати насамперед вправи на відновлення слів за семантичною ознакою. Суть їх полягає в тому, що учні відшуковують таке слово, яке може замінити цілу групу слів. Жодних указівок щодо способу творення похідного слова і словотвірного засобу при цьому не дається. Твірне слово також не повідомляється, а включається до семантичного визначення похідного слова. Наприклад: *«Як називають скульптурну споруду в пам'ять кого-небудь?»* Під час виконання таких завдань в учнів з'являється бажання сконструювати слово. Вони побачать, що об'єкти дійсності можна називати точніше й економніше.

Наприклад: *чи зручно так говорити?*

Письменник зустрівся з тими, хто читає його книжки. Як сказати інакше? (З читачами.)

З метою заощадження часу ці вправи доцільно об'єднувати з **лексичними і словниково-логічними**. Скажімо, працюючи над темою «Посуд», дітям пропонується називати предмети за їх семантичними визначеннями:

— Як називається посуд, у якому кип'ятять і заварюють чай? Як називається посуд для цукру, солі, гірчиці, цукерок, сухарів, хліба?

Аналогічні вправи можна проводити з тем «Професії людей», «Спортсмени», «Приміщення для тварин», «Знаряддя праці».

Різновидом **конструктивних вправ** є творення лексичних одиниць з похідною основою зазначеним способом. Наприклад: утворіть за допомогою суфіксів нові слова від слів степ, ніч, осика, тополя. Або: від слова пишу утворіть за допомогою префіксів нові слова. Уведіть їх у словосполучення зі словом зошит.

Значне місце в словотвірній роботі займає засвоєння учнями морфем, за допомогою яких слова з однієї частини мови переходять в іншу. Поповнення дитячого словника одиницями різних лексико-граматичних категорій відбувається під час виконання завдань на зразок:

1. Від слів синій, білий, чорний, жовтий утворити слова, які б відповідали на питання що робити? Скласти з утвореними словами речення.

2. Заповнити вільні місця в таблиці. Наприклад: який? що ? що робити?

сухий — сушити

— — чистити

— Зелень —

Для запобігання словотвірним помилкам школярів слід частіше залучати до редагування текстів, до нормативного вживання похідних слів. Наприклад:

1. *Доповніть слова в тексті.*

Уже давно відшуміли щедрі весняні паводки, відцвіли перші луг... квіти. На сусід... подвір'ях поквоктували квочки. Пташ... малеча, наче жовті клуб..., бігала по трав...

Виберіть потрібні слова з тих, що подані в дужках. Весною в саду багато роботи. Садівник (перерізує, вирізує, відрізує, обрізує) сухе гілля. Дорослі (викопають, обкопають, закопають) дерева. Школярі (вигрібають, відгрібають, згрібають) торішнє листя, (виносять, переносять, зносять, підносять) на купу гілля.

Спеціальними вправами для запобігання словотвірним помилкам є такі вправи, під час виконання яких відбувається вибір принаймні з двох можливостей, одна з яких оцінюється з позицій чинної мовної норми як правильна, друга — як неправильна. Зіставлення нормативних і ненормативних форм похідного слова відбувається під час виконання учнями таких завдань:

1. **Вибір однієї з двох або більше морфем.**

Утворіть нові слова із значенням особи. Який суфікс слід використати для цього? (Стрибати (-ець, -ач, -ун), співати (-ун, -ак, -ець)).

2. **Трансформація словосполучень.**

Замініть словосполучення за зразком. Які з них не можна замінити?

Сміх дитини — дитячий сміх, вода з криниці — ...; шматок паперу — ...; кінець казки —

3. **Які частини слів можна об'єднати?**

Син-, червон-, чорн-, біл-, -яв(а), -от(а), -изн(а), -ість.

Уведіть утворені слова в словосполучення: небесна..., снігова... .

Оволодінню нормативним уживанням похідних слів слугують також завдання на виправлення учнями мовленнєвих помилок як у спеціально підготовлених учителем текстах, так і в складених учнями усних і письмових висловлюваннях.

Завдання на редагування текстів примушують відшукувати порушення норми і замінювати їх правильними конструкціями. Щоб запобігти помилкам словотвірного характеру в учнівських письмових роботах, доцільно практикувати мовленнєву підготовку до них. Наприклад: назвати слова з префіксом за-, які можна використати в оповіданні на тему «Березень у лісі». Або: які з поданих слів (з'їхати, перекинутися, зліпити, заморозити, пожаліти, годівниця, прилетіти, сніжки) можна використати в розповіді на тему «Зимові розваги дітей»?

Таким чином, на формування в молодших школярів *правильного мовлення* впливає виконання на уроках з розділу «Будова слова» *вправ*:

- на вибір нормативного варіанта (морфем, слова) з поданих;
- порівняння недосконалих і досконалих текстів з погляду нормативності вживання в них похідних слів;
- знаходження в текстах словотвірних помилок та їх виправлення (редагування текстів).

Усвідомлення учнями лексичного значення слів з похідною основою, закріплення вмінь добирати близькі та протилежні за значенням слова, спостерігати за прямим і переносним значенням слів у контексті найчастіше залишаються нереалізованими.

Це значною мірою збіднює словотвірні вправи, а отже, й гальмує процес збагачення словника молодших школярів словами зі складною морфемною будовою.

Слід зазначити, що робота над синонімічними, антонімічними рядами слів, тематичними та лексико-семантичними групами, над словами-паронімами спирається на знання учнями специфічних ознак морфем, зокрема їх значущості. Саме тому на уроках учитель приділяє постійну увагу усвідомленню дітьми залежності між лексичним значенням похідного слова і якісним складом морфем.

Розглянемо, як під час вивчення словотвірного матеріалу засвоюються системні відношення та зв'язки слів у лексиці української мови, як закріплюються знання школярів про основні лексикологічні поняття.

Успішному формуванню в учнів навичок визначати корінь слова і самостійно групувати спільнокореневі слова допомагає робота з виявлення різниці між спорідненими словами і синонімами, а також між спорідненими словами і словами з омонімічними коренями.

Ось приклади таких завдань:

1. Які слова є спільнокореневими? Поясніть. бережливий, бережок, бережний, бережливість; дорогий, дорога, дорожний, подорожчати, придорожний; сирість, сирник, сирий, відсиріти.
2. Випишіть з орфографічного словника всі слова з коренем син-. Чи можна зарахувати їх до споріднених? Чому?

3. Гра «Закресли зайве слово»: сова, совеня, совок, совиний; смуга, смугастий, смужка, смуглий.

Для похідних слів як повноправних членів лексичної системи мови характерним є явище полісемії (багатозначності). Оскільки багатозначне слово тяжіє до однозначності тільки в контексті, вся робота над такими словами має проводитися на синтаксичній основі. Це сприяє засвоєнню школярами сфери вживання похідних слів у мовленні.

У процесі виконання словотворчих завдань доцільно показати учням не тільки багатозначність лексичних одиниць, а й багатозначність морфем. Ознайомлення учнів з такими префіксами і суфіксами відбувається в процесі спостережень за спільноморфемними словами. Наприклад, проаналізувавши слова заговорити, защебетати, заплакати, зашити, запакувати, зав'язати, учні переконуються в тому, що префікс за- може вказувати як на початок дії, так і на її завершеність. Крім цієї морфеми, до вправ такого типу доцільно включити багатозначні морфеми пере-, -ар, -ик-, -ист .

З метою засвоєння учнями явища багатозначності похідних слів необхідно організувати спостереження за словами в контексті, зіставити смислові відтінки слів, самостійно скласти з ними словосполучення, речення і короткі висловлювання. Наприклад:

Як ви розумієте значення слова перевела в кожному з речень? Дівчинка перевела стареньку бабусю на другий бік вулиці. Мати перевела стрілку годинника назад. Наталка перевела одну з картинок на обкладинку альбому. Сестра перевела красиву шовкову тканину.

Аналогічно можна опрацьовувати слова: доніс — доніс відро до хати, доніс командирові; хлібний — хлібний магазин, хлібний запах, хлібне поле; крилатий — крилатий птах, крилатий літак, крилата мрія; ніжка — ніжка дитини, ніжка стола .

Після з'ясування значень слів учням пропонується ввести їх у речення і зв'язні тексти. Наприклад: Малюки підкидали м'яч над головою. Дідусь підкидав дрова в піч.

На уроках з розділу «Будова слова» мають місце також *вправи на засвоєння учнями слів-синонімів*. Слід мати на увазі, що:

- засвоєння синонімічних зв'язків тслів не вимагає додаткових затрат часу, а здійснюється в процесі вивчення програмового матеріалу;
- систематичні спостереження учнів за синонімічними рядами слів формують у них навички аналізу мовних явищ, узагальнення фактів;
- вправи із синонімами сприяють органічному поєднанню вивчення граматики й орфографії з розвитком дитячого мовлення, зокрема з виробленням точності добору потрібного слова.

Робота над синонімічною співвідносністю слів з похідною основою набуває особливого значення, оскільки вона виховує в учнів увагу до значення кожної морфеми. Крім того, завдяки вправам на синонімічну заміну слів уточнюється значення багатьох слів, забезпечується систематичне планомірне введення в дитяче мовлення синонімічних слів та мовних конструкцій.

Усі види завдань із синонімами можна поділити на три групи, що відрізняються характером дидактичних цілей. Це вправи, які не вимагають зміни тексту, вправи з видозміною навчального

матеріалу і творчі вправи на конструювання. У першій групі значне місце займають завдання на порівняння, а також на стилістичний аналіз речень та зв'язних текстів, відшукування співвідносних форм вираження. Друга група завдань об'єднує вправи на введення в текст синонімів, заміну одних синонімів іншими, редагування речень та цілих уривків. Вправи третьої групи характеризуються більшою самостійністю учнів, значним творчим потенціалом. З-поміж них можна виділити складання словосполучень, речень та зв'язних висловлювань із синонімічними варіантами похідних слів.

Приклади завдань.

1. Знайдіть у тексті слова, близькі за значенням (синоніми).

За вікном вирувала віхола. Вітер налітав згори і знизу, жбурляв сніжинки, зривав поземку і кидав її прямо в шибку. Тонке скло перелякано деренчало.

Юрчик притулився носом до холодної шибки й не міг відвести очей від сніговиці.

Він уявляв уже себе на санчатах, які підхопила заметіль, закрутила, завертіла й понесла в поле.

Чи можна назвати слова заметіль, віхола, сніговиця спорідненими?

2. До поданих слів доберіть із дужок близькі за значенням слова з префіксами:

тихий — ..., сміливий — ..., бесіда — ..., паркан — ..., сумний — ..., слабкий — ..., жорстокий — ..., барвистий — ... (огорожа, безстрашний, розмова, безрадісний, безшумний, безсилий, безжалісний, безбарвний).

3. Замініть у реченнях виділені слова близькими за значенням (синонімами):

Сніг замів усі стежини. Ліс стоїть у білому вбранні.

Оскільки синонімічні відношення існують не тільки між словами, а й між лексичними та фразеологічними конструкціями, слід практикувати такі завдання:

Замініть подані вирази одним словом: вести боротьбу — ..., ставити вимогу — ..., брати під сумнів — ..., одержати перемогу —

Така робота тренує думку дітей, спонукає їх знаходити компактніші вислови, сприяє швидшому засвоєнню норм керування слів (одержати перемогу над кимось, але перемогти когось).

Крім того, доповнення **орфографічних та словотворчих вправ** завданнями на добір синонімів та порівняння відтінків їх значень урізноманітнює уроки, збагачує мовлення учнів рядами близьких за значенням слів: бездощове літо — засушливе; безлюдний острів — незаселений, пустинний; безкрає поле — безмежне; беззвучний сміх — безшумний; безрадісний день — невеселий, сумний.

Перехідним видом роботи від конструювання похідних лексичних одиниць до самостійного вживання їх у тексті є редагування. Перед учнями слід ставити завдання не лише відшукувати недоречно вжите слово, а й замінювати його більш влучним.

Наприклад: Прочитайте текст. Випишіть синоніми. Який з них краще використати в першому реченні? Чому? Василько у долині біля стежки копав копанку. Вичистив ямку, нагнувся. І радість охопила його серце. Почала прибувати вода. Б'є фонтанчик з-під землі, наповнює криничку.

Аналогічно будуються вправи, націлені на практичне засвоєння учнями явища антонімії слів. У дидактичному матеріалі підручників широко представлені найпростіші завдання на творення за допомогою префіксів слів, протилежних за значенням. Однак, як правило, вони виконуються за зразком, тобто від молодших школярів вимагається механічно підставити до слів префікси без-, роз-, від- .

На уроках опрацювання морфемної будови слова ефективними є такі вправи з антонімами:

1. Подані слова запишіть у два стовпчики: у перший — слова, що означають віддалення від чогось, у другий — слова, що означають наближення до чогось. Підповзти, від'їхати, під'їхати, відповзти, відпливти, підпливти. Який префікс надав словам значення віддалення, а який — наближення?

2. Замініть подані слова протилежними за значенням: наступати, згорнути, підійти, замкнути, відігнути, прикрутити, прибігти, зв'язати, вивести, розібрати.

3. Від кожного слова за допомогою префіксів утворіть пару слів, протилежних за значенням.

Зразок: єднати — з'єднати, роз'єднати. Бігти, повзти, клепати, тягнути, в'язати.

У роботі над антонімами особлива увага приділяється префіксам не- і без-, оскільки за їх допомогою утворюються слова, протилежні за значенням, від різних частин мови (безграмотний, безхмарний, невеликий, недалеко, неохайність). Завдання на конструювання слів з цими префіксами доцільно завершувати доборою синонімів, уведенням слів у словосполучення і речення. Наприклад: великий — невеликий, малий; ввічливість — неввічливість, грубість; спілий — неспілий, нестиглий, зелений; веселий — невеселий, безрадісний, сумний.

□ Цінним матеріалом для навчання школярів правильно вживати слова-антоніми в мовленні є народні прислів'я і приказки. Наприклад: Дощик вимочить, а сонечко висушить. Чого в молодості навчишся, те на старість пригодиться.

□ Постійна увага до семантики словотворчих афіксів допомагає уникнути змішування спільнокореневих слів, що відрізняються одне від одного тільки префіксом або суфіксом (болотний, болотистий). Такі близькі за звуковим складом і вимовою, але різні за значенням слова називаються паронімами. Їх характеризує, як правило, семантичний взаємозв'язок, близькість походження, частковий збіг морфемної будови.

Для лексичних завдань з паронімами можна використати такий матеріал:

Болотний (болотна рослина), болотистий (болотиста місцевість); вітряний (вітряний день), вітровий (вітрове скло); водний (водна станція), водяний (водяний птах), водянистий (водянистий кисіль); гористий (гориста місцевість), гірський (гірський птах), гірничий (гірничий комбінат); дощовий (дощова хмара), дощовитий (дощовитий день); кам'янистий (кам'янистий схил); льодовий (льодовий стадіон), льодяний (льодяна гірка); сніжний (сніжна зима); сусідній (сусідня вулиця), сусідський (сусідський хлопчик); схил (схил гори), нахил (нахил до музики); хутровий (хутровий звір), хутряний (хутряний комір); цукровий (цукровий буряк), цукристий (цукристий мед); ялиновий (ялинова гілка), ялинковий (ялинкова іграшка).

Спостереження за паронімами можна проводити вже в процесі ознайомлення учнів зі спорідненими словами. Наприклад, під час аналізу групи спільнокоренових слів ялина, ялинка, ялинонька, ялиночка, ялинова, ялинкова з'ясовується значення двох останніх. Якщо школярам важко відразу пояснити їх смисл, бажано використати такий текст:

Ялинові гілки наповнювали кімнату лісовим запахом. Маленький Сашко допомагав мамі розвішувати ялинкові прикраси.

Від спостережень за словами-паронімами в тексті учні переходять до виконання завдань більш самостійного і творчого характеру. Наприклад:

1. Від поданих слів за допомогою різних суфіксів утворіть слова — назви ознак предметів. Складіть з ними речення. Ліс — ..., вода — ..., глина —... .
2. Утворіть словосполучення, дібравши потрібні слова. (Глиняний, глинястий) півник, пагорбок.
3. Замініть подані вирази словосполученнями. Зразок: Волосся, схоже на золото, — золотисте волосся. Стіна, зроблена з каменю, — ...; ґрунт, у якому багато каміння, — ...; ложка, зроблена зі срібла, — ...; листя тополі, схоже на срібло, —

Знайдіть і виправте помилки, припущені учнем у творі:

Мій брат на канікулах зібрав чудову колекцію болотистих рослин. Він шукав їх у болотних лісах недалеко від Києва.

5. Чи однаково називаються дім, що стоїть поряд з вашим, і дім, що належить сусідові? (Сусідній і сусідський).

Описані види лексичних вправ не вичерпують усіх можливостей збагачення словникового запасу молодших школярів, вироблення стилістичної вправності їхнього мовлення під час вивчення морфемної будови слова. Тісно пов'язані зі словотворчою роботою, вони дають змогу закріпити знання учнів про основні лексичні явища, виробити усвідомлені навички вживання в мовленні багатозначних слів, синонімів, антонімів, споріднених слів.

Ефективність лексичних вправ забезпечується передусім систематичністю і планомірністю їх проведення, активізацією розумової і мовленнєвої діяльності школярів, органічним зв'язком з різноманітними видами роботи, особливо словотворчої.